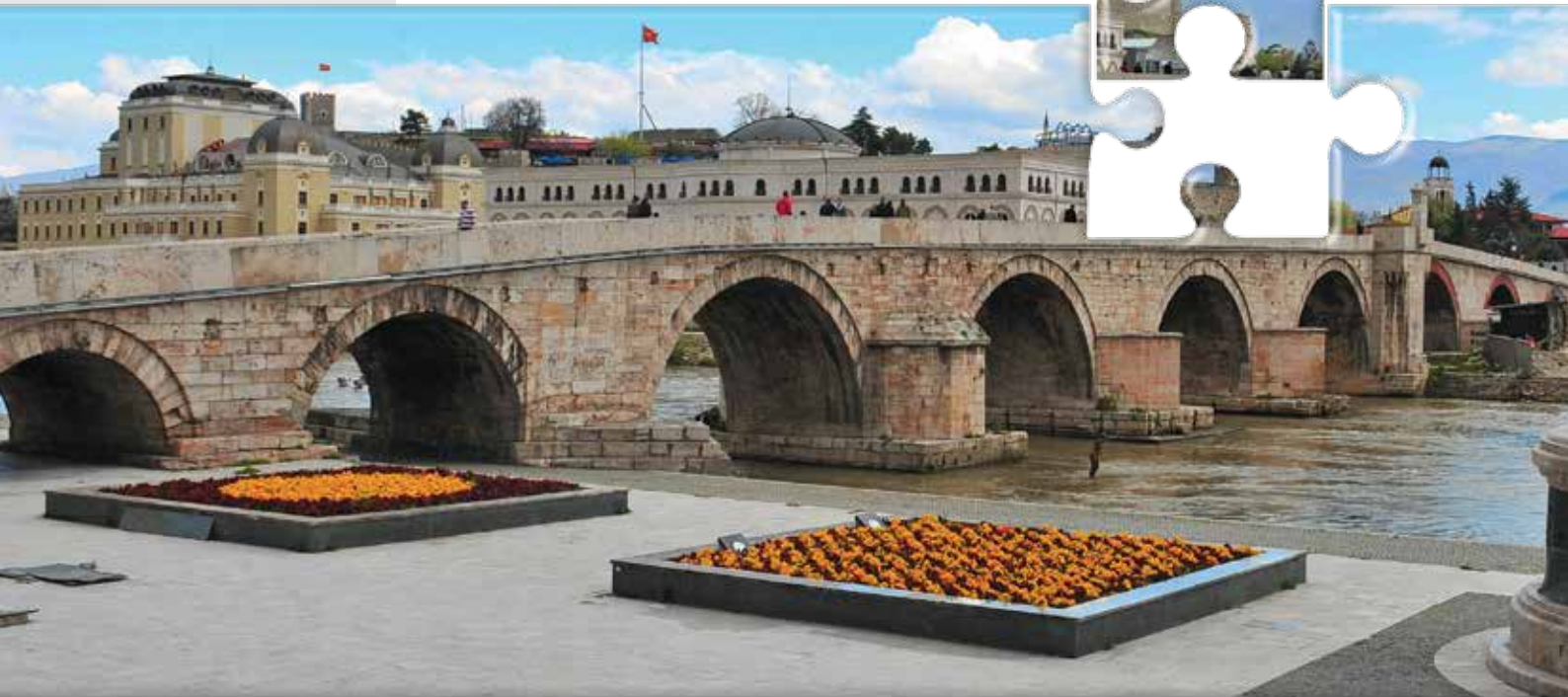

ЛОКАЛНА СТРАТЕГИЈА НА
ГРАД СКОПЈЕ
ЗА ЗАШТИТА ОД ХИВ ЗА
ПЕРИОДОТ ОД 2016 ДО
2020 ГОДИНА

Скопје, јули 2016 година

Проектот е финансиран од Европската Унија

Оваа публикација е изготвена со помош на Европската Унија. Содржината на публикацијата е единствена одговорност на граѓанското здружение ХОПС – Опции за здрав живот Скопје и на никаков начин не може да се смета дека ги одразува гледиштата на Европската Унија.

Ставовите опишани тука се ставови на организацијата и не ги претставуваат ставовите и мислењата на Глобалниот фонд, ниту пак постои одобрување или авторизација за овој материјал, изразен или имплементиран од Глобалниот фонд.

**ЛОКАЛНА СТРАТЕГИЈА НА ГРАД СКОПЈЕ
ЗА ЗАШТИТА ОД ХИВ ЗА ПЕРИОДОТ
ОД 2016 ДО 2020 ГОДИНА**

Скопје, јули 2016 година

Издавач

Здружение ХОПС – Опции за здрав живот Скопје

За издавачот

Христијан Јанкулоски, извршен директор, Здружение ХОПС – Опции за здрав живот Скопје

Наслов

Локална стратегија на Град Скопје за заштита од ХИВ за периодот од 2016 до 2020 година.

Лектура

Весна Костоска

Дизајн

Жарко Стојановиќ

Печати

Полиестердеј

Цитирајте ја оваа публикација на следниов начин:

CIP - Каталогизација во публикација

Национална и универзитетска библиотека «Св. Климент Охридски», Скопје

616.98:578.828.7]-084(497.711)»2016/2020»

ЛОКАЛНА стратегија на Град Скопје за заштита од ХИВ за периодот од 2016 до 2020 година. - Скопје : ХОПС - Опции за здрав живот, 2016. - 36 стр. : табели ; 30 см

Публикацијата е во рамки на проектот: «Превенција од ХИВ и употреба на дроги помеѓу граѓаните од пограничните области». - Фусноти кон текстот

-- Акциски план за остварување на локалната стратегија на Град Скопје за заштита од ХИВ за 2016 и 2017 година. - 36 стр. : табели ; 30 см

ISBN 978-608-4701-29-3

а) Превенција од ХИВ - Акциски планови - Скопје - 2016-2020

COBISS.MK-ID 101911306

Во изработката на Локалната стратегија за ХИВ на Град Скопје и на Акциските планови учествуваа:

Експертска работна група:

Елеонора П. Николовска, Град Скопје
Марија Андоновска, Совет на Град Скопје
Соња Глинџарска, Совет на Град Скопје
Вања Димитриевски, Здружение ХОПС – Опции за здрав живот Скопје
Воскре Наумоска Илиева, Здружение ХОПС – Опции за здрав живот Скопје
Светлана Војновска, ХЕРА – Асоцијација за здравствена едукација и истражување
Елизабета Божиноска, ХЕРА – Асоцијација за здравствена едукација и истражување
Андреј Сених, Здружение за поддршка на луѓето што живеат со ХИВ – ЗАЕДНО ПОСИЛНИ Скопје
Симона Атанасова, Здружение за поддршка на луѓето што живеат со ХИВ – ЗАЕДНО ПОСИЛНИ Скопје
Глигор Чанов, Стар-Стар
Љупчо Попов, Стар-Стар
Мери Кузмановска, Доверба
Бисера Рахиќ, Институт за јавно здравје
Флорија Хамид, Центар за јавно здравје – Скопје
Мелек Осман, Центар за јавно здравје – Скопје
Лилјана Игњатова, Психијатриска болница „Скопје“ Скопје
Катерина Стојкова, Министерство за внатрешни работи на Република Македонија, Сектор за внатрешни работи, Одделение за превенција
Ирена Митровска, Меѓуопштински центар за социјална работа

Благодарност за овозможената експертиза и сесрдна помош за следниве соработници:

Марјанчо Тодоровски, секретар на Град Скопје
Вработените во Одделението за детска, социјална и здравствена заштита при Секторот за јавни дејности на Град Скопје
Васка Цветаноска Панова, Здружение ХОПС – Опции за здрав живот Скопје
Аница Димовска, Здружение ХОПС – Опции за здрав живот Скопје
Силвана Наумова, Здружение ХОПС – Опции за здрав живот Скопје

Советот на Град Скопје, со поддршка на Комисијата за социјална и здравствена заштита и заштита на децата, на својата 68 седница одржана на 7.7.2016 година официјално ги усвои Локалната стратегија на Град Скопје за заштита од ХИВ за периодот од 2016 до 2020 година и Акцискиот план за остварување на Локалната стратегија на Град Скопје за заштита од ХИВ за 2016 и 2017 година.

Содржина

Скратеници	6
1. Вовед	7
2. Факти за ХИВ	8
3. Градот Скопје за заштита од ХИВ	8
4. Институции и организации кои вршат или можат да придонесат за превенција и третман на ХИВ во Скопје	10
5. Визија, мисија и вредности	12
6. Стратешки области и цели	13
6.1. Стратешка област 1: Заштита и развивање на свеста за ХИВ и поврзаните ризици кај жителите на Скопје и кај лицата со привремен престој во Скопје	13
6.1.1. Област на дејствување 1: Развивање на свеста за ХИВ кај целокупното население кое живее или престојува на територијата на Град Скопје	13
6.1.2. Област на дејствување 2: Сензитивизација за ХИВ на вработените и работно ангажираните лица во институциите кои се во контакт со групите/заедниците најзасегнати од ХИВ	14
6.1.3. Област на дејствување 3: Сензитивизација на новинари и уредници на јавни гласила	15
6.2. Стратешка област 2: Заштита од ХИВ на најзасегнатите групи/заедници	15
6.2.1. Област на дејствување 1: Заштита од ХИВ кај лицата кои инјектираат психоактивни супстанции	16
6.2.2. Област на дејствување 2: Заштита од ХИВ кај сексуалните работници/чки	18
6.2.3. Област на дејствување 3: Заштита од ХИВ кај мажите кои имаат секс со мажи	19
6.2.4. Област на дејствување 4: Заштита од ХИВ кај младите на возраст од 15 до 29 години	20
6.2.5. Област на дејствување 5: Грижа, поддршка и превенција кај лицата што живеат со ХИВ	21
6.2.6. Област на дејствување 6: Услуги за советување и тестирање за ХИВ како клучна мерка за навремена дијагностика, превенција и лекување на ХИВ	23
6.2.7. Област на дејствување 7: Поврзување на ХИВ и сексуалното и репродуктивно здравје	25
6.3. Стратешка област 3: Координација, соработка и мобилизација на ресурси за спроведување на активности за заштита од ХИВ	26
7. Обезбедување средства и стратешки партнерства	27
8. Библиографија	28

Приоритетната цел на Градот Скопје е унапредување на здравствената заштита, подигнување на јавната свест и здравствената култура, намалување на опасностите и здравствените проблеми кај граѓаните како и зголемување на нивото на информираност за здравјето како бесценета вредност.

ХИВ е вирус за кој не постои лек, но искуствата покажуваат дека со сеопфатни мерки од здравствена, од социјална, од правна и општо од културолошка перспектива може да се спречи понатамошно ширење на вирусот и да се постигне ефикасна заштита на населението.

Градот Скопје е свесен за потенцијалните ризици од ХИВ и одговорно се вклучува во националните напори за заштита на здравјето и благосостојбата на населението. Заложбите кои водат кон подигање на свеста на граѓаните во Град Скопје за проблемот со ХИВ/СИДА преку нивно информирање, едукација, а со тоа и превенирање на несакани последици се содржани во Локалната стратегија за заштита од ХИВ за периодот 2016-2020 година и Акциски план за остварување на Локалната Стратегија 2016-2017.

„Основната мисија на Локалната стратегија за заштита од ХИВ на Град Скопје е унапредување на здравјето и заштита на локалното население од ХИВ преку формално и неформално образование, подигање на свеста, превенција, рано откривање и навремена грижа и поддршка. Во следниот период, Градот Скопје поголемо внимание ќе посвети на зголемување на информираноста за ХИВ на жителите на Скопје, со акцент на младите, стручните кадри, волонтерите и на другите граѓани за да се допре до што поголема група. Сето тоа преку специфични обуки, кампањи и преку јавните гласила, но и со координација и унапредување на соработката меѓу здруженијата и институциите што се занимаваат со заштита од ХИВ“.

ГРАДОНАЧАЛНИК НА ГРАД СКОПЈЕ

Коце Трајановски

Скратеници

АП	Акциски план
Глобален фонд	Глобален фонд за борба против СИДА, туберкулоза и маларија
ДСТ	Доброволно советување и тестирање за ХИВ
ЕГАЛ	Еднаквост на геј и лезбејки
ИЈЗ	Институт за јавно здравје на Република Македонија
ОД	Област на дејствување (бројот покрај скратеницата го објаснува редоследот на стратешката област)
ЈЗУ	Јавна здравствена установа
ЈП	Јавно претпријатие
КСПИ	Крвно и сексуално преносливи инфекции
ЛЖХИВ	Луѓе што живеат со ХИВ
ЛИД	Луѓе кои инјектираат дроги
ЛС	Локална стратегија
МСМ	Мажи кои имаат секс со мажи
ПАС	Психоактивни супстанции
РМ	Република Македонија
СВР	Сектор за внатрешни работи
СЕП	Секретаријат за европски прашања
СИДА	Синдром на стекната имунодефициенција
СО	Стратешка област (бројот покрај скратеницата го објаснува редоследот на стратешката област)
СПИ	Сексуално преносливи инфекции
СР	Сексуални работници
СРЗ	Сексуално и репродуктивно здравје
ССО	Сеопфатно сексуално образование
ХЕРА	Health Education and Research Association (на македонски: Асоцијација за здравствена едукација и истражување)
ХИВ	Хуман имунодефициентен вирус
ХОПС	Healthy Options Project Skopje (на македонски: ХОПС – Опции за здрав живот Скопје)
ЦЈЗ	Центар за јавно здравје
ЦСР	Центар за социјална работа

1. Вовед

Според Националната програма за ХИВ на Република Македонија за 2015 година бројот на лица во Македонија кои живеат со ХИВ се задржува на ниско ниво, вклучувајќи ги и најзасегнатите групи/заедници. Почнувајќи од 1987 година до декември 2015 година, се регистрирани вкупно 274 случаи на ХИВ. Најголем дел од регистрираните случаи пријавиле дека се инфицирале преку хетеросексуален начин на пренесување.¹

Врз основа на постојните податоци Република Македонија е категоризирана како земја со ниска стапка (преваленција) на ХИВ за што најголемите заслуги им се припишуваат на навремената реакција на одделни институции и организации. Поорганизиран национален одговор за заштита на населението од ХИВ почнува да се спроведува од ноември 2004 година, благодарение на донацијата од Глобалниот фонд за борба против СИДА, туберкулоза и маларија. Со активностите финансирани од Глобалниот фонд раководи Министерството за здравство на Република Македонија, а ги спроведуваат повеќе државни институции и здруженија на граѓани. Според Владата на Република Македонија, Глобалниот фонд ќе ги финансира активностите за заштита на населението од ХИВ до крајот на 2016 година. Од 2017 година, овие активности треба да се финансираат со средства од националниот буџет и од буџетите на единиците на локалната самоуправа.

Со Законот за јавно здравје се предвидуваат пошироки ингеренции за единиците на локалната самоуправа во зачувувањето и унапредувањето на здравјето на населението. Единиците на локалната самоуправа имаат обврска да формираат совети за јавно здравје кои „ги проучуваат прашањата и политиките во областа на јавното здравје, изготвуваат мислења, даваат иницијативи и/или предлози до органите на единиците на локалната самоуправа“². За ефикасно зачувување и унапредување на здравјето на населението со истиот член се инсистира на јакнење и на соработката меѓу надлежните министерства, единиците на локалната самоуправа, стопанството и граѓаните. Надлежностите за здравствена заштита на населението на единиците на локалната самоуправа им се определуваат и со членот 22 став 1 акт 9, од Законот за локална самоуправа. И со Националната стратегија за ХИВ/СИДА 2012-2016 е предвидено „вклучување на локалната самоуправа во креирањето и на национален одговор за ХИВ...“³

Земајќи ги предвид поволните можности за вклучување на единиците на локалната самоуправа во заштитата на јавното здравје и особено потребата за заштита на локалното население од ХИВ, Градот Скопје донесе одлука за усвојување на Локална стратегија за ХИВ на Град Скопје за периодот од 2016 до 2020 година. За остварување на Локалната стратегија се изготвени акциски планови за 2016 и 2017 година.

1 Институт за јавно здравје на Република Македонија, 2016: 4; 2014.

2 Службен весник на Република Македонија 22/10: член 18; 136/11; 144/14.

3 Министерство за здравство, 2012: 29; Службен весник на Република Македонија 22/10; 136/11; 144/14; Службен весник на Република Македонија 5/02.

2. Факти за ХИВ⁴

ХИВ – хуманиот имунодефициентен вирус го напаѓа човечкиот имунолошки систем и го оневозможува да се брани од болести на кои организмот на здрав човек е отпорен. Најразвиениот стадиум на инфекцијата се нарекува синдром на стекната имунодефициенција (СИДА). Потребни се од 2 до 15 години да се развие СИДА, но само доколку инфекцијата со ХИВ не се третира со соодветна антиретровирусна терапија.

Според Светската здравствена организација ХИВ сè уште спаѓа во најголемите светски предизвици за јавното здравство, особено во земјите со ниски и средни приходи.

До крајот на 2014 година, во светот биле регистрирани приближно 36,9 милиони лица кои живеат/ле со ХИВ. Од нив 1 милион биле новорегистрирани во текот на 2014 година.

За ХИВ не постои лек, но благодарение на антиретровирусната терапија лицата кои се носители на ХИВ живеат подолго и поздраво. Исто така, утврдено е дека лицата кои редовно примаат антиретровирусна терапија понатаму не пренесуваат ХИВ. За жал, постојните процени покажуваат дека само 51 % од лицата инфицирани со ХИВ знаат дека се носители на вирусот.

Првиот случај на ХИВ во Македонија е забележан во 1987 година. До крајот на 2015 година, во Македонија биле регистрирани вкупно 274 лица кои живеат со ХИВ, од кои 80 веќе се починати од СИДА. Исклучително е важно да се има предвид дека само во текот на 2015 година се регистрирани 24 нови случаи на ХИВ.⁵ Од вкупниот број случаи на ХИВ до крајот на 2015 година 110 лица или 39,4 % од лицата со ХИВ живееле во Скопје.

Македонија е категоризирана како земја со ниска стапка на ХИВ, но голема заслуга за тоа може да се припише на навремената реакција на одделни институции и организации, а особено на поорганизираната акција благодарение на донацијата од Глобалниот фонд за борба против СИДА, туберкулоза и маларија. Активностите финансирани со средства од Глобалниот фонд почнаа да се спроведуваат во ноември 2004 година и планирано е да се одржуваат во континуитет. Глобалниот фонд се согласи да ги финансира активностите за заштита од ХИВ до крајот на 2016 година, а понатамошната одржливост е обврска на Владата на Република Македонија и на единиците на локалната самоуправа.

⁴ Според податоците од Светската здравствена организација (WHO 2015) и од Институтот за јавно здравје на Република Македонија (ИЈЗ 2014).

⁵ Институт за јавно здравје на Република Македонија 2016: 4.

3. Скопје за заштита од ХИВ

На 26 јули 1963 година, Скопје доживеа катастрофален земјотрес. По оваа трагедија градот уште еднаш, како многу пати во своето минато го смени својот лик. Но овој пат Скопје не беше оставено само. Повеќето земји од светот се солидаризираа со Скопје и му помогнаа од пепелта да израсне во модерен град.

Во знак на благодарност кон Светот, Скопје се прогласи за Град на солидарноста и секогаш се солидаризира со луѓето погодени од природни непогоди. Но покрај солидарноста со другите народи Градот Скопје ја развива и солидарноста кон своите жители и меѓу нив. Токму затоа „солидарноста“, како вредност, е втемелена и во Локалната стратегија за ХИВ на Град Скопје.

Градот Скопје е свесен за потенцијалните ризици од ХИВ и одговорно се вклучува во националните напори за заштита на здравјето и благосостојбата на населението.

Постојни документи усвоени од Градот Скопје кои придонесуваат за заштита на населението од ХИВ:

- Локална стратегија за дроги на Град Скопје – превенција, лекување, рехабилитација и ресоцијализација, намалување на штети и градска безбедност 2015 – 2020 година, усогласена со Националната стратегија за ХИВ 2012-2016.⁶ Се спроведува преку претходно подготвени акциски планови за 2015 и за 2016 година.
- Локална стратегија за дроги на Град Скопје – превенција, лекување, рехабилитација и ресоцијализација, намалување на штети и градска безбедност 2008-2013 година, усогласена со Националната стратегија за ХИВ/СИДА 2007-2012.⁷ Се спроведуваше преку претходно подготвени акциски планови 2008-2010 и за 2011-2013 година.
- Стратегија и Акциски план за родова еднаквост, во кои се содржани определбите за заштита и унапредување на здравјето на жените, но најблиску до превенцијата на ХИВ се заложбите за употреба на заштита при полов однос и за намалување на сексуално преносливите инфекции.⁸
- Стратегија за млади на Град Скопје изразува заложби за „подобро општа здравствена состојба на младите во Град Скопје со координиран пристап на институциите, единиците на локалната самоуправа и граѓанскиот сектор, преку сеопфатно информирање и сервиси за млади“.⁹

Наброените стратегии се спроведуваа преку Одделението за социјална, детска и здравствена заштита, при Секторот за јавни дејности на Град Скопје.

Град Скопје веќе има организирано и учествувано во активности за заштита од ХИВ. Во 2008 година, заедно со здружението ХЕРА, организираше кампања за подигање на свеста за ХИВ, а од 2011 година го поддржува Дневниот центар за намалување на штети од употреба на психоактивни супстанции.

6 Град Скопје 2015.

7 Град Скопје 2008; Панчевска-Николовска 2015: 26-29.

8 Град Скопје 2011.

9 Град Скопје 2014.

И покрај досегашните заложби, Градот Скопје решава на заштитата на населението од ХИВ да и даде дополнителен приоритет. Утврдено е дека во следниот период поголемо внимание треба да се посвети на:

- Зголемување на информираноста за ХИВ на жителите на Град Скопје, со посебно внимание на: младите, стручните кадри, доброволците/волонтерите и на други граѓани, преку организирање на специфични обуки и преку јавните информативни гласила.
- Обезбедување на одржливост и услови за стабилен развој на постојните програми за заштита од ХИВ поддржани од Глобалниот фонд за борба против ХИВ, туберкулоза и маларија, преку обезбедување на финансиски средства и друга логистичка поддршка.
- Воспоставување на координација и унапредување на соработката и размената на знаења и искуства меѓу здруженијата и институциите кои се занимаваат со заштита од ХИВ на територијата на Скопје.

4. Институции и организации кои вршат или можат да придонесат за превенција и третман на ХИВ во Скопје

ЈЗУ „Универзитетска клиника за инфективни болести и фебрилни состојби“ – Скопје е единствената институција во Македонија за тестирање, третман и грижа за лицата кои живеат со ХИВ. Во рамките на Клиниката постои и Советувалиште за ХИВ.¹⁰

ЈЗУ „Институт за епидемиологија и биостатистика со медицинска информатика“, држи стручни предавања, спроведува научни истражувања и води евиденција на статистички и други информации за ХИВ.¹¹

ЈЗУ „Институт за јавно здравје“ преку „Програмата за заштита на населението во Република Македонија од синдромот на стекнат недостаток на имунитет – СИДА“, овозможува стручно–методолошка помош на територијата, врши толкување на препораките на Светската здравствена организација и стручен епидемиолошки надзор во здравствените установи. Во соработка со Глобалниот фонд, учествуваше во спроведување на биобихевиорални студии за ХИВ кај групите изложени на најголем ризик и кај младите луѓе на возраст од 15 до 24 години, почнувајќи од 2005 година, заклучно со 2014 година.

ЈЗУ „Центар за јавно здравје“ – Скопје, спроведува обуки и предавања за ХИВ и располага со Советувалиште за СИДА во кое се вршат советувања и брзи тестови за ХИВ и се нуди психосоцијална поддршка.¹²

Меѓуопштински центар за социјална работа – Скопје, нуди психосоцијална поддршка на корисниците на психоактивни супстанции и информирање за нивните права од социјалната заштита.

Установи за лекување зависности од употреба на психоактивни супстанции. Во Скопје постојат три јавни здравствени установи во кои, покрај другите медицински услуги, се овозможува лекување на зависности од психоактивни супстанции. Од нив две се центри за зависности од психоактивни супстанции, а една е под управа на ЈЗУ Психијатриска болница „Скопје“ – Скопје за пациенти од целата територија на градот Скопје и еден под управа на Градската општа болница „8. Септември“ од Скопје кој прима пациенти само жители на Општина Карпош. Овие центри овозможуваат лекување со примена на супституциска терапија со метадон и бупренорфин. Лекување на зависности со примена на супституциска терапија со бупренорфин се овозможува и во ЈЗУ „Универзитетска клиника за токсикологија“ – Скопје. Покрај јавните здравствени установи, во Скопје постојат уште четири приватни здравствени установи кои овозможуваат супституциска терапија со метадон и со бупренорфин, но

10 КИБФС 2015.

11 Службен весник на Република Македонија 196/14: 91.

12 ЦЈЗ 2015.

лекувањето не е покриено со средства од државниот буџет. И јавните и приватните здравствени установи за лекување на зависности од психоактивни супстанции со својата работа придонесуваат за намалување на ризиците за пренесување на ХИВ и други сексуално и крвно преносливи инфекции.

ХЕРА – Асоцијација за здравствена едукација и истражување, се залага за унапредување на човековите права на сите лица во областа на сексуалното и репродуктивно здравје, засновани на принципите на социјална правда и родова еднаквост, притоа користејќи стратегии на застапување, обезбедување на образование и услуги и континуиран и системски развој и истражување. ХЕРА го иницира воспоставувањето на моделот на врсничка едукација со ХИВ во земјата, првото советувајќиште за ХИВ за лицата што живеат со ХИВ, јакнење на организациските капацитети на заедниците на лицата што живеат со ХИВ и мажите што имаат секс со мажи, и ги воспостави и раководи теренските сервиси за ХИВ тестирање ширум државата, во партнерство со здравствените институции и граѓанските организации. Покрај нудењето директни услуги за ХИВ, ХЕРА е вклучена во застапување за унапредување на политиките за ХИВ и човековите права на лицата што живеат со ХИВ.

Здружението ХОПС – Опции за здрав живот – Скопје, спроведува активности за намалување на штетите од употреба на психоактивни супстанции и поддршка на сексуалните работници/чки, но работи и на подобрување на благосостојбата кај други општествено-маргинализирани заедници. Престижната „Меѓународна награда за ХИВ и човекови права“ која во 2010 година на „ХОПС“ му ја доделија Канадската правна мрежа за ХИВ и Хјуман рајтс воч е признание за посветеноста во напорите за превенција на ХИВ во овие заедници и за застапувањето за нивните права.¹³

ЕГАЛ е здружение за подигање на сексуалната култура и културата на живеење кај лезбејки, гејови, бисексуалци и трансродни лица, а своите услужни и едукативни активности особено ги насочува кон превенција на ХИВ.¹⁴

Доверба е здружение основано и раководено од лицата кои се лекуваат од зависности од психоактивни супстанции, од членови на нивните семејства, од стручни лица вработени во центрите за лекување зависности и од други засегнати лица. Со поддршката што ја овозможува за лицата кои се лекуваат од зависности од психоактивни супстанции влијае на намалување на ризичното однесување и придонесува за успешна превенција на ХИВ.¹⁵

Заедно посилни е првиот и единствен облик на самоорганизирање на заедницата на лицата што живеат со ХИВ во Македонија, чија цел е да дејствува за обезбедување на меѓусебна поддршка, како и за подобрување на квалитетот на животот на лицата со ХИВ во Република Македонија.¹⁶

Стар-Стар е здружение кое активно ги вклучува сексуалните работници/работнички за застапување на нивните права во Македонија. Со своите услужни и застапувачки дејности активно дејствува на превенција на ХИВ во оваа заедница.¹⁷

Здружението на социјални работници на Град Скопје одржува бесплатна телефонска линија „Инфо-дрога“ за советувања за психоактивни супстанции и проблеми поврзани со употреба на психоактивни супстанции, како и информации за ХИВ и други сексуално и крвно преносливи инфекции.

13 ХОПС 2015.

14 ЕГАЛ 2015.

15 Доверба 2015.

16 ХЕРА 2015.

17 Стар-Стар 2015.

5. Визија, мисија и вредности

Визија

Скопје, град со ниска стапка на инфицирани со ХИВ и со тенденција на намалување на бројот на новоинфицирани лица.

Мисија

Унапредување на здравјето и заштита на локалното население од ХИВ преку формално и неформално образование, подигање на свеста, превенција, рано откривање и навремена грижа и поддршка.

Вредности

- Скопје – град на солидарноста
- Скопје гради универзални вредности
- За здраво Скопје
- Заедно за подобро здравје
- Здравје за сите
- Еднаква достапност до социјални и здравствени услуги
- Отворен пристап до социјални и здравствени услуги
- Свесна акција
- Почитување на разликите
- Социјална вклученост
- Слобода
- Мир
- Интеграција
- Еднакви права и слободи
- Човечко достоинство

6. Стратешки области и цели

6.1. Стратешка област 1: Заштита и развивање на свеста за ХИВ и поврзаните ризици кај жителите на Скопје и кај лицата со привремен престој во Скопје

Главна цел за СО 1

Зголемување на свеста на локалното население и воспоставување на ефикасен систем за заштита од ХИВ и други поврзани ризици.

Според податоците на Државниот завод за статистика на Република Македонија во 2014 година, Скопје имало 541.493 жители што изнесува 26,2 % од вкупното население на Република Македонија. Дополнително, демографската состојба на Скопје постојано се зголемува, претежно благодарение на внатрешните миграции. Во периодот од 2005 до 2014 година во Скопје годишно се доселувале во просек по 2.908,2 нови жители.¹⁸ Неофицијално, Скопје има помногубројно население поради многуте жители без регистриран престој, а голема е и дневната фреквенција на население со краткотраен престој поради службени и/или приватни потреби. Најзачестени дневни миграции кон Скопје се од другите краеве на Македонија, но и од соседните држави, особено од Косово. Интензивните миграции го олеснуваат развојот на градот, но, истовремено, наметнуваат одговорност и потреба за успешна заштита од ХИВ на локалното население и на привремените посетители. Со тоа Градот Скопје ја проширува сферата на своето влијание и се промовира во национален и макрорегионален центар кој го поддржува јавното здравје.

Информираноста на граѓаните е исклучително значајна за успешна заштита од ХИВ. Информациите до граѓаните можат да се пренесуваат со помош на јавните гласила и со овозможување поголема достапност до печатените материјали со навремени и точни информации. Унапредувањето на системот за информирање ќе обезбеди поддржувачка средина за понатамошни мерки и за справување со прашања засегнати со постоењето на ХИВ, како што се: стигматизација, дискриминација, родова еднаквост, сексуално насилство и човекови права. Јавните настани по повод одбележување на „Светскиот ден на СИДА“, „Денот на вљубените“, „Денот на здравјето“, „Денот на младите“ и други датуми значајни за одбележување и слични настани поддржани од јавни личности од културниот, социјалниот и политичкиот живот имаат позитивен ефект врз формирање на јавното мислење. Во поддршката на промена на јавното мислење и подигањето на свеста на целокупното население на Град Скопје потребна е континуирана вклученост на електронските и пишаните медиуми, со точни и објективни информации без сензации.

6.1.1. Област на дејствување 1: Развивање на свеста за ХИВ кај целокупното население кое живее или престојува на територијата на Град Скопје.

18 Државен завод за статистика 2015.

Главна цел за ОД 1

Зголемување на информираноста и развиената свест за превенција од ХИВ помеѓу младите во воспитно-образовните установи и целокупното население во Град Скопје.

Специфични цели за ОД 1

1. Зголемување на степенот на знаење на локалното население и кај одредени ранливи групи.
2. Подготвување и дистрибуција на едукативни материјали (специфични за одредена целна група).
3. Олеснување на пристапот до информации од областа на сексуалното и репродуктивното здравје во училиштата.
4. Зголемување на вклученоста на младите како едукатори во областа на сеопфатното сексуално образование.

Соработката која Центарот за јавно здравје – Скопје ја има со здравствените домови претставува одлична основа за дистрибуција на информативни материјали за информирање на нивните пациенти. Имајќи ја предвид фреквенцијата на пациенти во здравствените установи и времето на задржување ова е одличен пристап за известување на поширокото население.

Во средните училишта во Скопје во учебната 2014/2015 година биле запишани 26.768 ученици, додека во истата година во основните училишта биле запишани 53.281 ученици.¹⁹ Со создавање на наставна програма за соодветно образование за ХИВ и поврзаните области и со постојани врснички обуки ќе се допре до голема група население кое може да биде под зголемен ризик од ХИВ, но која, исто така, може да го репродуцира стекнатото знаење меѓу поширокото население, а и на следните генерации.

Со одржување на континуирани кампањи и обуки јавноста ќе биде позапознаена со опасноста од ХИВ и ќе стекне навики за заштита, но ќе се зголеми и емпатијата кон лицата кои живеат со ХИВ и ќе се олесни нивната социјална интеграција.

6.1.2. Област на дејствување 2: Сензитивизација за ХИВ на вработените и работно ангажираните лица во институциите кои се во контакт со групите/заедниците најзасегнати од ХИВ

Главна цел на ОД 2

Зголемено чувство на емпатија на вработените лица кои се во контакт со групите најзасегнати од ХИВ.

Специфични цели за ОД 2

1. Обука и зголемување на степенот на знаење за новите методи, лекување и третман на стручните лица од ЦЈЗ - Скопје.

Надградбата на знаењата за ХИВ и за поврзаните области кај лицата кои во текот на својата работа доаѓаат во контакт со групите најзасегнати од ХИВ е од исклучителна важност за овозможување на соодветна здравствена заштита на населението од ХИВ. Впрочем, таа здравствена заштита треба да биде заснована на недискриминација,

¹⁹ Ibid.

разбирање меѓу здравствените работници и пациентите и, општо, на почитување на здравствените права и на пациентите и на здравствените работници. Особено е важно да се развива сензитивноста на здравствените работници за потребите на лицата кои живеат со ХИВ. Заемната соработка ќе овозможи надградба на знаењата за здравствените работници и олеснет пристап до здравствени услуги за лицата кои живеат со ХИВ.

6.1.3. Област на дејствување 3: Сензитивизација на новинари и уредници на јавни гласила

Главна цел на ОД 3

Објективно и веродостојно информирање на медиумите за состојбата со ХИВ во државата.

Специфични цели за ОД 3

1. Медиумска кампања за информирање и сензибилизација на јавноста за ХИВ.

Покрај образованието и информирањето на посебни групи население во специфичен контекст, повеќејазичните информативни материјали, јавните кампањи и присуството во повеќејазичните јавни гласила ќе овозможи поефикасно информирање за ХИВ на поширокото население и на привремените посетители во Скопје. Одржувањето постојана свесност за потребата за заштита од ХИВ ќе придонесе за надминување на стереотипите, стигматизацијата, дискриминацијата, родовата нееднаквост, сексуалното насилство и воопшто, непочитувањето на човековите права, кои придонесуваат за зголемување на ризикот од ХИВ.

6.2. Стратешка област 2: Заштита од ХИВ на најзасегнатите групи/ заедници

Главна цел за СО 2

Одржување ниска стапка на ХИВ меѓу групите/заедниците најзасегнати од ХИВ.

Сите лица во одредени животни околности можат да бидат засегнати од ХИВ, но одредени лица поради специфичните околности во кои живеат и работат се позасегнати од ХИВ отколку мнозинското население. Засегнатоста од ХИВ може да биде поради личната неинформираност, но и поради општествената маргинализираност, изложеноста на стигматизација, недостапноста до социјални, здравствени и правни услуги и криминалноста на нивните навики и работа. Оваа Стратегија, засновувајќи се на сознанијата и искуствата на надлежните институции и здруженија на граѓани, поставува посебен приоритет за заштита од ХИВ на:

- лицата кои инјектираат психоактивни супстанции,
- сексуалните работници/чки,
- мажите кои имаат секс со мажи,
- младите на возраст од 15 до 29 години,
- лицата кои живеат со ХИВ,
- ранливите групи и младите чие сексуално и репродуктивно здравје е засегнато од ХИВ.

За досегашната ниска стапка на новоинфицирани луѓе со ХИВ во Македонија голема

заслуга има релативно навремената системска поддршка за заштита од ХИВ на лицата од овие групи/заедници. Од друга страна, ниската стапка на ХИВ во Македонија е резултат и на недоволно развиените услови за доброволно тестирање и советување поради што се оневозможува навремена и соодветна интервенција. Со континуирана поддршка на лицата најзасегнати од ХИВ и со соодветен систем за доброволно тестирање и советување ќе се воспостави систем за соодветна заштита од ХИВ во Скопје.

6.2.1. Област на дејствување 1: Заштита од ХИВ кај лицата кои инјектираат психоактивни супстанции

Главна цел за ОД 1

Одржување ниска стапка на ХИВ кај лицата кои инјектираат психоактивни супстанции.

Специфични цели

1. Зголемена достапност и пристапност во програмите за лекување на зависност од психоактивни супстанции со примена на супституциска терапија.
2. Зголемен број на лица кои инјектираат психоактивни супстанции кои се лекуваат во програмите за лекување зависности од психоактивни супстанции со примена на супституциска терапија.
3. Зголемување на достапноста до стерилен прибор за инјектирање и кондоми, со правилна диспозиција на искористениот прибор.
4. Информирање на лицата кои употребуваат психоактивни супстанции за ХИВ, други КСПИ и други теми кои ги засегаат нивното здравје, права и слободи.
5. Подобрување на здравствената и социјалната состојба на лицата кои употребуваат психоактивни супстанции.
6. Заштита и унапредување на човековите права на лицата кои инјектираат психоактивни супстанции.
7. Подигање на свеста за ХИВ и начините на заштита кај децата и младите кои инјектираат психоактивни супстанции.

Под психоактивни супстанции се подразбираат супстанции кои влијаат на промената на свеста, перцепцијата, мисловниот процес и однесувањето на лицето во чиј организам се внесени. Со овој поим истовремено се подразбираат и легалните и нелегалните дроги, но не мора да значи дека тие супстанции предизвикуваат зависност.²⁰

Употребата на психоактивни супстанции сама по себе не претставува опасност за пренесување на ХИВ, но одредени околности поврзани со употребата на психоактивни супстанции значително го зголемуваат ризикот. Досегашните истражувања покажуваат дека при полови односи под дејство на алкохол или други психоактивни супстанции лицата поретко инсистираат на употреба на кондом како едно од најпрепорачливите средства за заштита од ХИВ во такви околности. Во недостаток на стерилен прибор, најчесто поради ограничен пристап и незнаење, лицата инјектираат психоактивни супстанции со туѓ, претходно употребен, прибор. Ова е една од клучните причини зошто лицата кои употребуваат психоактивни супстанции се со поголем ризик за инфицирање со ХИВ.

Според процените направени во 2010 година се смета дека во Скопје има

²⁰ WHO 2016.

приближно од 2000 до 4000 лица кои инјектираат психоактивни супстанции.²¹ Во повеќе јавни и приватни здравствени установи за лекување зависности од психоактивни супстанции во Скопје се лекуваат околу 900 пациенти од кои повеќето имаат искуство со инјектирање психоактивни супстанции. Околу 450 лица се лекуваат во Центарот за превенција и лекување на злоупотреба и зависност од опијати и други психоактивни супстанции при ЈЗУ Психијатриска болница „Скопје“, околу 70 во центарот во ЈЗУ ГОБ „8. Септември“, околу 220 на ЈЗУ Клиника за токсикологија и околу 150 во 4 приватни здравствени установи во градот. Во двата затвора во Скопје, „Идризово“ и „Скопје“ има околу 200 лица кои се на третман со супституциска терапија од кои најголем дел по издржувањето на казната затвор лекувањето го продолжуваат во Центарот за превенција и третман на злоупотреба и зависност од дрога и други ПАС при Психијатриска болница Скопје.

Само во 2015 година, во програмите за намалување на штети на Здружението ХОПС – Опции за здрав живот - Скопје се услужени 745 различни клиенти кои употребуваат психоактивни супстанции. Од овие 745 клиенти 134 биле новорегистрирани во 2015 година. Овие клиенти реализирале вкупно 27.218 посети поради размена на стерилен прибор за инјектирање или потреба за други социјални, здравствени и правни услуги.

Во Центарот за ресоцијализација и рехабилитација на ХОПС, во 2015 година, биле регистрирани вкупно 747 посети од вкупно 78 различни клиенти кои во минатото употребувале психоактивни супстанции, од кои 10 се новорегистрирани.

Од вкупно 39 новодијагностицирани случаи на ХИВ во 2014 година има само еден случај на лице кое инјектира/-ло психоактивни супстанции. Во изминатите неколку години во Македонија не е забележен ниеден нов случај на ХИВ настанат како последица на инјектирање психоактивни супстанции за што најголема заслуга имаат програмите за лекување зависности од психоактивни супстанции со примена на супституциска терапија и програмите за намалување на штети од употреба на психоактивни супстанции. Сепак, опасноста од ширење на ХИВ меѓу лицата кои инјектираат психоактивни супстанции с уште постои, особено ако се укинат или ограничат програмите за намалување на штети и програмите за лекување на зависности од психоактивни супстанции.

С уште присутната опасност за пренесување на ХИВ при инјектирање психоактивни супстанции се потврдува преку раширеноста на хепатитис Б и Ц меѓу лицата кои инјектираат психоактивни супстанции. Најголем број од новопримените пациенти во центрите за зависности покажуваат ризично однесување во периодот пред приемот на лекување и веќе се заразени со вирусите на хепатитис. Ова е показател дека програмите за зависности треба да ги намалат бариерите за прием, односно да станат попростапни и достапни за лицата кои инјектираат психоактивни супстанции, а програмите за намалување на штети треба да го прошират опфатот на клиенти меѓу луѓето кои с уште избегнуваат контакти со здравствените и социјалните институции. Успешната заштита од ХИВ, меѓу другото, зависи од квалитетот на поддршката за лицата кои употребуваат психоактивни супстанции, кој мора да исполнува барем минимум од препорачаните стандарди.²²

Изложеноста на постојана стигматизација и маргинализација го ограничува пристапот на лицата кои употребуваат психоактивни супстанции до социјалните, здравствените и правните служби. Поради тоа зачестува практиката за споделување на приборот за инјектирање и се зголемува ризикот од пренесување на ХИВ, хепатитис Б и Ц и други сексуално и крвно преносливи инфекции. За спречување на пренесување на ХИВ, хепатитис Б и Ц и други сексуално и крвно преносливи

21 Микиќ, Кузмановска и Мемети 2012-а: 35-36.

22 Деков 2015, 17-18.

инфекции на лицата кои инјектираат психоактивни супстанции треба да им се овозможи отворен пристап до социјалните, здравствените и правните служби.

Програмите за намалување на штети од употреба на психоактивни супстанции покажаа голема ефикасност за заштита на лицата кои инјектираат психоактивни супстанции од ХИВ, хепатитис Б и Ц и други сексуално и крвно преносливи инфекции и во посредување меѓу оваа заедница и други надлежни институции и организации.²³ Поради тоа треба да се овозможи одржливо финансирање на овие програми, особено затоа што со заштитата на лицата кои инјектираат психоактивни супстанции од ХИВ, хепатитис Б и Ц и други сексуално и крвно преносливи инфекции се заштитува и пошироката општествена заедница.

6.2.2. Област на дејствување 2: Заштита од ХИВ кај сексуалните работници/чки

Главна цел за ОД 2

Одржување ниска стапка на ХИВ кај сексуалните работници/чки.

Специфични цели

1. Зголемување на достапноста на кондоми, лубриканти, информативни материјали и стерилен прибор за инјектирање за сексуалните работници/чки.
2. Информирање на сексуалните работници/чки за ХИВ, други крвно и сексуално преносливи инфекции и за други теми кои ги засегаат нивното здравје, права и слободи.
3. Подобрување на здравствената и социјалната состојба на сексуалните работници/чки.

Не постојат прецизни податоци за бројната состојба на сексуалните работници. Но, според податоците изнесени во Извештајот од био-бихевиоралното истражување и процената на бројноста на популацијата на сексуалните работници и сексуалните работнички во Македонија, Министерството за внатрешни работи во 2010 година, во Скопје, имало регистрирано вкупно 1.064 сексуални работници/чки.²⁴ Иако сексуалната работа во Македонија се третира како прекршок против јавниот ред и мир,²⁵ сепак, перцепцијата во јавноста, поради бројните полициски акции и начинот на прикажување во медиумите, е дека тоа е кривично дело, а со тоа и неморално дело кое треба да се сузбие. Истражувањето спроведено во 2012 година, покажа дека, единствено, кај жените сексуални работнички е детектирано насилство од омраза²⁶ што ја потврдува перцепцијата кон сексуалните работници/чки како неморални и со тоа индиректно се поттикнува и насилство кон нив. Повеќето спроведени истражувања покажуваат дека за сексуалните работници во Македонија еден од проблемите со кои се соочуваат е насилството.²⁷

Изложеноста на насилство, стигматизација и дискриминација се главните причини за ограничување на пристапот на сексуалните работници до здравствени и социјални услуги, со што не се загрозуваат само нивното лично здравје и благосостојба туку и здравјето и благосостојбата на пошироката заедница.

23 Според био-бихевиоралната студија од 2015 година застапеноста на хепатитис Ц меѓу лицата кои инјектираат психоактивни супстанции од 70,1 % во 2009 година е намалена на 64,9 % во 2014 година (Микиќ et al 2014: 9-10).

24 Микиќ, Кузмановска и Мемети 2012-6: 22.

25 Службен весник на Република Македонија, 66/07, член 19.

26 Реактор 2012: 48.

27 Реактор 2012: 48-49; SWAN 2009.

Благодарение на досегашните напори на институциите и здруженијата на граѓани, поддржани од досегашните национални стратегии за превенција на ХИВ, овозможени се сервиси за превенција на ХИВ кај сексуални работници кои се многу успешни. Потврда за досегашната успешност се и био-бихевиоралните студии спроведени меѓу сексуалните работници во Скопје кои покажуваат позитивен тренд на практиката за употребата на кондом како основно средство за заштита од ХИВ при полови односи. Значајно е да се спомене дека во досегашните спроведени студии не е забележан ниеден случај на тест позитивен на ХИВ кај сексуалните работници.

За илустрација, во Програмата на поддршка на сексуални работници/чки на ХОПС само во 2015 година биле услужени 225 различни клиенти, од кои 76 биле новорегистрирани во таа година. Овие клиенти вкупно 6.855 пати се обратиле и добиле една или повеќе социјални, здравствени и правни услуги во Програмата со барање.

Градот Скопје програмите за поддршка на сексуалните работници ги смета за дел од клучните мерки за заштита од ХИВ и се залага за обезбедување на нивна одржливост и постојаност.

6.2.3. Област на дејствување 3: Заштита од ХИВ кај мажите кои имаат секс со мажи

Главна цел за ОД 3

Одржување ниска стапка на ХИВ кај мажите кои имаат секс со мажи (МСМ).

Стратешки цели

1. Препознавање на МСМ како заедница која има свои специфични потреби, особено за заштита од ХИВ.
2. Одржување и развивање на услугите за заштита од ХИВ и на сексуалното и репродуктивното здравје на мажите кои имаат секс со мажи.
3. Информирање и зајакнување на капацитетите на МСМ за заштита на личното здравје и права.
4. Семинари и работилници за сензибилизирање и стимулирање на давателите на услуги, на стручните лица и на граѓанскиот сектор за работа со МСМ.

Во овој документ под поимот мажи кои имаат секс со мажи се подразбираат сите машки кои доброволно или принудно имаат сексуални контакти со други лица од истиот пол. Овој поим е создаден во деведесеттите години од XX век за да може да се истражуваат навиките на мажите кои имаат секс со мажи без да се навлегува во нивниот сексуален идентитет.

Стигматизацијата и дискриминацијата кон мажите кои имаат секс со мажи се едни од главните причини за тешкотиите во заштитата на оваа заедница од ХИВ. Според податоците од Институтот за јавно здравје за 2014 година, најчест начин за пренос на ХИВ бил меѓу мажи кои имаат секс со мажи (б=25). Кумулативните податоци од 1987 до 2014 година покажуваат дека мажите кои имаат секс со мажи се на второ место според начинот на пренос (б=93), по хетеросексуалниот начин на пренос (б=114).²⁸ Овие податоци укажуваат на неопходноста од посветување поголемо внимание на заштитата на мажите кои имаат секс со мажи од ХИВ.

6.2.4. Област на дејствување 4: Заштита од ХИВ кај младите на возраст од 15 до 29 години

Главна цел за ОД 4

Зголемување на пристапот до информации од областа на сексуалното и репродуктивно здравје кај младите.

Специфични цели

1. Олеснување на пристапот до информации од областа на сексуалното и репродуктивното здравје во училиштата.
2. Зголемување на вклученоста на младите како едукатори во областа на сеопфатното сексуално образование.

Иако една третина од населението во Република Македонија ја сочинуваат млади луѓе, младинските прашања с уште само декларативно се поставуваат како општествено-политички приоритет. Младите немаат лесен пристап до релевантни информации во областа на сексуалното и репродуктивното здравје. Интернетот с уште е главниот извор на информации, но не нуди гаранција за научна поткрепеност на понудените информации. Информирањето преку учество во дискусиски групи и форуми претставува опасност од ширење на неточни информации и создавање на искривени знаења и митови кои можат да го загорзат здравјето на младите.

Првите сексуални искуства кај младите од Македонија најчесто се случуваат помеѓу 14 и 15-годишна возраст²⁹. Според Извештајот од истражувањето за можностите за информираност на учениците од областа на репродуктивното здравје и неговата заштита во училиштата, возрастната граница сè повеќе се намалува. Ова е јасен показател за потребата од соодветни и реално достапни информации од областа на сексуалното и репродуктивно здравје. Во однос на ризичното сексуално однесување, освен што младите започнуваат со сексуални односи на помала возраст, тие менуваат поголем број партнери, при што не користат ниту контрацептивни средства, ниту кондоми за заштита од несакана бременост и од сексуално преносливи инфекции.³⁰ Ваквото ризично однесување во голема мера може да се поврзе со нискиот степен на информираност кај младите за заштита на репродуктивното здравје, а со тоа и на здравјето воопшто.

Според истражување од 2011 година, поврзано со ризични однесувања и ХИВ/СИДА кај млади лица во однос на употребата на кондоми при последниот сексуален однос 48,7 % одговориле позитивно што означува значително намалување споредено со 65,1 % кои одговориле позитивно во 2007 година.³¹

Во формалното образование некои од темите од областа на сексуалното и репродуктивно здравје се покриени на предметите биологија (анатомски аспект) или животни вештини, предмет кој се изучува во време на класниот час како дел од програмата, но е оставен на селективен избор и не постои систем на евалуација со кој би се мереле знаењата и содржината која се пренесува.

Според конкретни податоци од едно истражување, приоритетни проблеми со кои се соочуваат младите и родителите се недоволниот пристап до информации 51,7 % и раното започнување со сексуални односи 43,1 %. 69 % од родителите сметаат дека обезбедувањето на највисок степен на сексуално здравје на младите подразбира

29 ЦПКА – Малинска 2013.

30 Младеновиќ 2007.

31 Институт за јавно здравје на Република Македонија 2011.

пристап до информации.³² Што, вушност, укажува на фактот дека во Македонија с уште не постои подготвен образовен систем кој може да ги обезбеди овие информации.

Поради тоа ХЕРА започна со пилот едукации кои се спроведуваат во училиштата како алтернативен метод за обезбедување пристап до информации за младите од младите. Односно, младите волонтери поминуваат обуки како сертифицирани едукатори за 7 компоненти кои го сочинуваат сеопфатното сексуално образование кои потоа, преку пилот едукации спроведени во различни училишта во Скопје, ги пренесуваат на своите врстници, со цел да ги добијат потребните информации од областа на сексуалното и репродуктивно здравје.

Иако најодржливо решение би било воведувањето на сеопфатно сексуално образование во училиштата, додека тоа не се случи од исклучителна важност е да продолжат алтернативните методи како овие пилот едукации да функционираат во школите поради обезбедување на полесен пристап до информации, а со цел да се намали ризичното сексуално однесување и да се обезбеди подобра заштита на репродуктивното здравје на младите во Македонија.

6.2.5. Област на дејствување 5: Грижа, поддршка и превенција кај лицата што живеат со ХИВ

Главна цел за ОД 5

Одржување ниска стапка на ХИВ кај лицата што живеат со ХИВ.

Специфични цели

1. Подобрување на квалитетот на живеење на лицата што живеат со ХИВ.
2. Елиминирање на бездомништвото и на ризикот од бездомништво кај лицата што живеат со ХИВ.
3. Зајакнување на капацитетите на лицата што живеат со ХИВ и подобрување на нивната општествена положба.

Според официјалните податоци од Институтот за јавно здравје, до крајот на 2014 година, во Република Македонија се регистрирани вкупно 239 лица што живеат со ХИВ, додека вкупно 78 лица починале. На крајот на 2014 година на ЈЗУ Универзитетска клиника за инфективни болести и фебрилни состојби имало 137 лица со ХИВ кои добивале здравствена заштита и психосоцијална поддршка во врска со ХИВ-инфекцијата.

Здравствените работници често одбиваат да им пружат здравствена помош на лицата што живеат со ХИВ. Исто така, при откривање на ХИВ статусот во работната средина, раководните лица ги отпуштаат или ги деградираат на пониски работни места лицата што живеат со ХИВ. Но, прогонот на лицата што живеат со ХИВ не се случува само во надворешниот свет туку и во семејството. Некои лицата што живеат со ХИВ биле избркани од дома кога нивните семејства дознале дека се носители на ХИВ. Овие лица се отфрлени од нивните семејства и се препуштени сами на себе, без можности за сместување во социјалните институции. Ризикот е уште поголем ако тоа лице е повозрасно, болно и немојно или финансиски зависно од постојното семејство.³³

Изложеноста на исклучително висока стапка на стигматизација и дискриминација во сите сфери на општественото опкружување и отсуството на човечка солидарност и емпатија ги обесхрабрува лицата што живеат со ХИВ да се застапуваат за сопствените

32 Василеска 2014.

33 ХЕРА и Заедно посилни 2014.

права на хуман третман. Многу почесто, тие се соживуваат со маргинализираниот статус наметнат од општеството, се изолираат од околината и избегнуваат да бараат помош од надлежните институции. Во такви услови лицата што живеат со ХИВ се изложени на уште поголем здравствен и социјален ризик.³⁴

Континуираната психосоцијална поддршка и едукација на лицата што живеат со ХИВ е една од клучните интервенции кои обезбедуваат успешност во здравствениот третман и превенцијата на ширењето на инфекцијата. Луѓето кои веќе имаат ХИВ често се изоставени од активности за превенција, иако тие се клучна алка за спречување на понатамошното пренесување на вирусот. Едукацијата, континуираната поддршка и правилното и доследно земање на пропишаната терапија се најефективни мерки за заштита на сопственото здравје како и здравјето на своите партнери и за потиснување на вирусот, односно заштита од понатамошно пренесување на вирусот. Оттаму, за спречување на пренесувањето на ХИВ и одржување на добра здравствена состојба кај лицата што живеат со вирусот покрај медицинската грижа за лицата со ХИВ особено се важни и услугите за психосоцијална поддршка, односно потребно е да се обезбеди сеопфатен пакет на терапија, грижа и поддршка, познат како позитивна превенција, во согласност со препораките на Здружената програма за ХИВ/СИДА на Обединетите нации (УНАИДС).

На крајот на 2015 година, во Македонија 34 од лицата кои живеат со ХИВ се социјално ранливи по различни основи, односно затоа што спаѓаат во една или повеќе од следните групи: приматели на социјална парична помош, долгорочно невработени лица, млади невработени лица, социјално отфрлени лица од средината, луѓе во затвор, Роми и други етнички заедници кои се материјално необезбедени.³⁵

Во последниве неколку години здружението „Заедно посилни“ преку организирање на добротворни настани во рамките на кампањите за „1 Декември – Светски ден на СИДА“ обезбедува средства за покривање на патни трошоци за подигање на месечна терапија и редовно следење на инфекцијата и социјални пакети за луѓето што живеат во социјален ризик. Овој механизам на обезбедување на помош не е одржлив и затоа е потребно да се обезбеди сигурна егзистенција на лицата што живеат со ХИВ, добра здравствена и социјална благосостојба и непречено користење на здравствените услуги преку отворање на можности за вработување на ЛЖХИВ во јавни претпријатија и социјални претпријатија, отворање на групен дом за ЛЖХИВ кои се отфрлени од семејството и континуирано финансирање на кампања за сензитивизирање на јавноста за ХИВ и зајакнување на капацитетите на ЛЖХИВ да можат да се справат во случај на дискриминација.

6.2.6. Област на дејствување 6: Услуги за советување и тестирање за ХИВ како клучна мерка за навремена дијагностика, превенција и лекување на ХИВ

Главна цел за ОД 6

Зголемување на пристапот и квалитетот на услугите за теренско и стационарно тестирање за ХИВ како предуслов за навремена дијагностика, заштита и лекување на ХИВ.

1. Зголемување на пристапот и квалитетот на сервисот за теренско и стационарно тестирање за ХИВ помеѓу младите и групите под особен ризик.

³⁴ Ibid.

³⁵ Информации од ЈЗУ Универзитетска клиника за инфективни болести и фебрилни состојби.

2. Обезбедување на континуирани обуки и едукативни материјали за стекнување на знаења и вештини на давателите на услуги за тестирање за ХИВ во јавно-здравствениот сектор и во граѓанските организации.

Според последниот попис спроведен во 2002 година, Македонија има 2.022.547 жители, од кои 16,2 % (6 = 327.367) се млади луѓе на возраст меѓу 15 и 24 години.

Националната стратегија за ХИВ/СИДА 2012-2016 ги препознава лицата кои инјектираат психоактивни супстанции, мажите кои имаат секс со мажи, сексуалните работници и осудените лица како групи кои се под најголем ризик од ХИВ. Во рамките на стратегиската област за превенција на ХИВ кај групи под особен ризик од ХИВ, се вклучени и младите, генерално, како ранлива група и се предвидуваат конкретни програми за заштита од ХИВ за сите пет наброени групи. Лицата што живеат со ХИВ, исто така, се третираат како клучна група со специфични интервенции поврзани со третман, грижа и поддршка.³⁶

Се проценува дека во Република Македонија има помеѓу 9.000 и 14.000 лица кои инјектираат психоактивни супстанции, околу 20.000 мажи кои имаат секс со мажи и околу 3.600 сексуални работници, сите на возраст над 18 години. На територијата на Скопје се проценува дека има приближно: 3.000 лица кои инјектираат психоактивни супстанции, 5.000 мажи кои имаат секс со мажи и околу 1.100 сексуални работници.³⁷

Една од клучните интервенции за заштита од ХИВ е пристап до службите и услугите за тестирање и советување. Доброволно советување и тестирање (ДСТ) претставува доброволен процес за советување и тестирање за ХИВ, инициран од самите клиенти. Многу луѓе, особено во земјите со ниска стапка на ХИВ како нашата, каде што степенот на информираност може да биде низок, имаат перцепција дека за нив не постои ризик за ХИВ. Службите за ДСТ им помагаат на лицата да го разберат индивидуалниот ризик од ХИВ, да го разберат значењето на сопствениот ХИВ-статус, како и да поттикнат побезбедно однесување за намалување на евентуалниот ризик од пренос на ХИВ. Последните наоди даваат поддршка за започнување на третманот веднаш после дијагнозата за инфекција со ХИВ, со што се заштитува здравјето на луѓето. Денес, достапната терапија значи дека човек кој е носител на ХИВ може да живее долго и здраво доколку навремено се тестира и дијагностицира присуството на вирусот. Лицата што живеат со ХИВ имаат, речиси, нормален животен век доколку добиле навремен третман. Третманот, исто така, може да ја намали веројатноста за понатамошно пренесување на ХИВ на други лица. Службата за теренско тестирање и советување за ХИВ е создадена според потребите на засегнатите заедници, и се одвива на место и време одредено од самите заедници. Благодарение на соработката со 15 здруженија и 11 здравствени институции услугите за теренско ДСТ покрај во Скопје се достапни и во: Тетово, Гостивар, Куманово, Штип, Охрид, Струмица, Кавадарци, Прилеп, Велес и Битола. За периодот од јануари до декември 2015 година со сервисите на граѓанските организации за теренско и стационарно тестирање за ХИВ биле опфатени 4086 клиенти од општествено-маргинализираните заедници (1648 мажи кои имаат секс со мажи, 647 сексуални работнички/-ци, 1.083 лица кои инјектираат психоактивни супстанции, 239 осудени лица) и 469 млади. Од корисниците на услугите за тестирање за ХИВ кои ги нудат граѓанските организации 88 % се лица под особен ризик и 22 % од новите регистрирани случаи на ХИВ во 2015 година се откриени преку сервисите за тестирање за ХИВ на граѓанските организации.

И покрај сите заложби, податоците говорат дека опфатеноста со тестирање и советување за ХИВ помеѓу клучните заедници е релативно ниска (само 19 % од мажи кои имаат секс со мажи, 33 % од лицата кои инјектираат психоактивни

36 Министерство за здравство 2012: 14-19.

37 Миќиќ, Кузмановска и Мемети 2012-а: 35-36; Миќиќ, Кузмановска и Мемети 2012-б: 19-22; Миќиќ, Кузмановска и Мемети 2012-в: 19-22.

супстанции, 44 % од сексуалните работнички/-ци направиле ХИВ тест во последните 12 месеци³⁸). Сервисот за теренско советување и тестирање за ХИВ помеѓу младите и групите под особен ризик од ХИВ во Скопје е достапен од 2007 година. Сервисот за теренско тестирање за ХИВ е раководен од здружението ХЕРА, а во нудење на директни услуги се вклучени и здруженијата ХОПС, Доверба, ЕГАЛ и Заедно посилни, е достапен од 2007 година. Во 2010 година услугата за тестирање за ХИВ е интегрирана во двата младински центра за СРЗ – Сакам да знам, во Скопје, а од 2015 година Програмата за тестирање за ХИВ е надградена со воспоставување на услугата за тестирање за ХИВ во стационарните сервиси раководени од граѓанските организации и нов теренски сервис приспособен на потребите на мажите кои имаат секс со мажи. Затоа, Градот Скопје се заложува за обезбедување одржлив континуитет на Службата за теренско тестирање и советување за ХИВ и за обезбедување поголема достапност и усогласеност со потребите на најзасегнатите заедници.

6.2.7. Област на дејствување 7: Поврзување на ХИВ и сексуалното и репродуктивно здравје

Главна цел на ОД 7

Да се зајакнат програмите и услугите поврзани со сексуалното и репродуктивно здравје и ХИВ, особено за младите и ранливите групи, вклучително и лицата под особен ризик од ХИВ и лицата што живеат со ХИВ.

Специфични цели

1. Обезбедување континуиран пристап до услуги за модерна контрацепција, дијагностика и третман на сексуално преносливи инфекции (СПИ), кондоми, лубриканти, советување и тестирање за ХИВ, советување за сексуалноста и безбедно однесување, гинеколошки и дерматолошки прегледи во младински центри за сексуално и репродуктивно здравје наменети за младите, за групите под особен ризик од ХИВ и за лицата што живеат со ХИВ.
2. Подигање на свеста за користење на услуги за сексуално и репродуктивно здравје и ХИВ кај младите, лицата под особен ризик и лицата што живеат со ХИВ.

Младинските центри за сексуално и репродуктивно здравје претставуваат сервиси со низок праг на достапност во кои младите и лицата под особен ризик од ХИВ може да добијат бесплатни услуги од областа на сексуалното и репродуктивно здравје и ХИВ, советување, дијагностика и третман на СПИ, советување за сексуалноста и безбедно сексуално однесување, гинеколошки и дерматолошки прегледи, кондоми, лубриканти, модерна контрацепција, информативни и едукативни материјали, вклучително и психолошка и психосоцијална поддршка. Во Скопје во 2005 и 2006 година од страна на здружението ХЕРА се воспоставени два младински центри – Сакам да знам, лоцирани во општините Центар и Шуто Оризари. Услугите во центрите се бесплатни и доверливи и се достапни за ранливите категории на граѓани, вклучително и лицата под особен ризик од ХИВ и лицата што живеат со ХИВ. Во текот на 2015 година, овие центри беа посетени од 3.261 лице, а во нив конкретни услуги добиле 2.136 поединечни клиенти.

Во услови на отсуство на програма за сеопфатно образование во образовната програма за младите, непостоење на матичен гинеколог во Општина Шуто Оризари,

³⁸ Микиќ, Кузмановска и Мемети 2012-а; Микиќ, Кузмановска и Мемети 2012-б; Микиќ, Кузмановска и Мемети 2012-в.

неможност за добивање на здравствена заштита кај лицата кои немаат регулирано здравствено осигурување, непостоење на посебни служби за услуги за сексуално и репродуктивно здравје кои се приспособени на потребите на заедниците опфатени со оваа Стратегија, младинските центри претставуваат важна алка во синџирот на мерки и услуги кои се насочени кон превенција од ХИВ и сексуално преносливи инфекции за младите и групите под особен ризик од ХИВ.

6.3. Стратешка област 3: Координација, соработка и мобилизација на ресурси за спроведување на активности за заштита од ХИВ

Главна цел за СО 3

Поставување на цврста структура за ефикасна координација, соработка, мобилизација на ресурси и за развивање и спроведување на локални политики и практики за ефикасна заштита од ХИВ.

Специфични цели

1. Воспоставување на координација и одржување и унапредување на воспоставената координација меѓу организациите и институциите кои работат на заштита од ХИВ на територијата на Град Скопје.
2. Иницирање активности и проекти за мобилизирање ресурси за реализација на активностите од стратегијата.
3. Создавање на структура за понатамошен развој на политиките и практиките на Град Скопје за заштита од ХИВ.
4. Обезбедување стручна и техничка помош за унапредување на капацитетите на лицата кои се занимаваат со заштита од ХИВ.
5. Развивање на сеопфатен систем на следење и процена на спроведувањето на Локалната стратегија за ХИВ на Град Скопје и Акцискиот план.

Град Скопје постојано ги следи и ги поддржува напорите за заштита од ХИВ. Градот веќе има изработено локални стратегии за млади, за психоактивни супстанции и за родова еднаквост со кои, меѓу другото, се поддржуваат и напорите за заштита од ХИВ. Но, покрај дејствувањето на политичко ниво, Град Скопје активно се вклучува и во практични активности за заштита од ХИВ. Така, во 2008 година Град Скопје и здружението ХЕРА организираа кампања за подигање на свеста за ХИВ, а од 2011 година, градот го поддржува Дневниот центар за намалување на штети од употреба на психоактивни супстанции раководен од здружението ХОПС.

Досегашните искуства покажуваат дека не е можно да се спроведува успешна заштита од ХИВ без ефикасен систем за координација и соработка помеѓу субјектите вклучени во конкретните активности. Преку воведување на систем за следење и оценување на активностите предвидени со Локалната стратегија за ХИВ ќе се овозможи подобар преглед на заканите од ХИВ. Но, ниедна од изнесените заложби нема да биде целосно изводлива доколку не постои структура која ќе ги развива политиките и практиките за заштита од ХИВ на територијата на Скопје. Оваа структура треба да претставува локално јадро преку кое ќе се собираат тековни податоци, ќе се координира заемната соработка, ќе се обезбедува стручна и техничка помош за луѓето кои ја спроведуваат заштитата од ХИВ и ќе се планира понатамошниот развој на политиките и практиките за заштита од ХИВ. Поради тоа Град Скопје се заложува за создавање на стабилна и флексибилна структура за ефикасна координација и развој на активностите за заштита од ХИВ.

7. Обезбедување средства и стратешки партнерства

Координативното тело за ХИВ на Град Скопје заедно со локалниот координатор за ХИВ ќе изготви свој акциски план со цел обезбедување одржливост и финансиска поддршка на активностите во рамките на стратегијата. Планот ќе ги опфати следниве иницијативи и активности на комисијата:

1. Лобирање за обезбедување на средства од националниот буџет за заштита од ХИВ во Град Скопје.
2. Обезбедување пристап до фондовите на Европската Унија наменети за Македонија и регионот и до фондовите на други меѓународни фондации.
3. Поттикнување на општествена одговорност кај стопанските субјекти за поддршка на активностите за заштита од ХИВ (донаторски конференции, хуманитарни манифестации, други начини за прибирање средства).
4. Иницирање на јавно-приватно партнерство за заштита од ХИВ.
5. Развивање на социјално претприемништво и социјални претпријатија.
6. Креирање на партнерства и соработка со стратешки организации од национален и меѓународен карактер.
7. Оваа стратегија влегува во сила со денот на донесувањето.

8. Библиографија

Библиографија на кирилични изданија

Василеска, Лидушка. 2014. Извештај од истражувањето за можностите за информираност на учениците од областа на репродуктивното здравје и неговата заштита во училиштата. Скопје: Х.Е.Р.А. – Асоцијација за здравствена едукација и истражување.

Деков, Влатко. 2015. Иднината на програмите за намалување на штети од употреба на дроги во Македонија. Анализа на активностите и на буџетите на програмите за намалување на штети. Скопје: Здружение ХОПС – Опции за здрав живот Скопје.

Доверба. 2015. Доверба, официјална интернет-страница. <http://doverba.org.mk/> (Посетено: 19.11.2015 година).

Државен завод за статистика. 2015. Статистичка база на податоци. Скопје: Државен завод за статистика. <http://makstat.stat.gov.mk/pxweb2007bazi/dialog/statfile18.asp> (Посетено: 3.12.2015 година).

ЕГАЛ. 2015. ЕГАЛ, официјална интернет-страница. Скопје: ЕГАЛ. <http://www.egal.org.mk> (Посетено: 19.11.2015 година).

Град Скопје. 2015. Локална стратегија за дроги на Град Скопје – превенција, лекување, рехабилитација и ресоцијализација, намалување на штети и градска безбедност 2015 – 2020 година. Скопје: Град Скопје.

Град Скопје. 2014. Стратегија за млади на Град Скопје 2014-2018. Скопје: Град Скопје.

Град Скопје. 2011. Стратегија за родова еднаквост на Град Скопје. Скопје – Родово еднаков град. Скопје: Град Скопје.

Град Скопје. 2008. Локална стратегија за дроги на Град Скопје – превенција, лекување, рехабилитација и ресоцијализација, намалување на штети и градска безбедност 2008 – 2013 година. Скопје: Град Скопје.

Институт за јавно здравје на Република Македонија. 2016. Билен за движењето на акутните заразни заболувања во Р. Македонија во месец декември 2015 година, Скопје 15.01.2016 година. Скопје: Институт за јавно здравје на Република Македонија.

Институт за јавно здравје на Република Македонија. 2014. Факти за ХИВ/СИДА во Република Македонија за 2014 година. Официјална интернет страница на Институтот за јавно здравје на Република Македонија. Скопје: Институт за јавно здравје на Република Македонија, 2014. <http://www.iph.mk/fakti-za-hiv-sida-vo-republika-make-donija-za-2014-godina/> (Посетено: 17.11.2015 година).

Институт за јавно здравје на Република Македонија. 2011. Извештај од истражувањето за ризични однесувања поврзани со ХИВ/СИДА кај млади лица во Македонија на возраст од 18 до 24 години, Скопје: Институт за јавно здравје на Република Македонија, Министерство за здравство на Република Македонија.

КИБФС. 2015. Јавна здравствена установа „Универзитетска клиника за инфективни болести и фебрилни состојби“, официјална интернет-страница. Скопје: ЈЗУ „Универзитетска клиника за инфективни болести и фебрилни состојби“ Скопје.

<http://www.infektivnaklinika.mk/> (Посетено: 19.11.2015 година).

Микиќ, Владимир, Александар Арников, Гордана Кузмановска, Силвана Наумова и Христијан Јанкулоски. 2014. Извештај од био-бихејвиоралното истражување кај лица кои инјектираат дроги во Македонија, 2014 година. Скопје: Министерство за здравство на Република Македонија.

Микиќ, Владимир, Гордана Кузмановска и Шабан Мемети. 2012-а. Извештај од био-бихејвиоралното истражување и процена на бројноста на популацијата кај лица кои инјектираат дроги во Македонија, 2010 година. Скопје: Институт за јавно здравје на Република Македонија.

Микиќ, Владимир, Гордана Кузмановска и Шабан Мемети. 2012-б. Извештај од био-бихејвиоралното истражување и процена на бројноста на популацијата на сексуални работници и сексуалните работнички во Македонија, 2010 година. Скопје: Институт за јавно здравје на Република Македонија.

Микиќ, Владимир, Гордана Кузмановска и Шабан Мемети. 2012-в. Извештај од био-бихејвиоралното истражување и процена на бројноста на популацијата на мажи кои имаат секс со мажи во Македонија, 2010 година. Скопје: Институт за јавно здравје на Република Македонија.

Министерство за здравство на Република Македонија. 2012. Национална стратегија за ХИВ 2012-2016. Скопје: Министерство за здравство на Република Македонија. http://arhiva.vlada.mk/registar/files/STRATEGIJA_HIV_2012-2016.pdf (Посетено: 7.2.2015 година).

Младеновиќ, Бранкица Б. 2007. Знаења, ставови и постапки поврзани со употреба на контрацепција кај средношколците во градот Скопје, 2007. Магистерски труд одбранет во 2007 година на Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ Скопје, Медицински факултет - Скопје, Центар за јавно здравство. Скопје : [Б. Младеновиќ], 2007.

Панчевска-Николовска, Елеонора. 2015. Локална стратегија за дроги на Град Скопје – Одговор на граѓанска иницијатива. Во: Дроги – Политики и практики, Година 3, бр. 3, февруари 2015 година, стр. 26-29. Скопје: ХОПС – Опции за здрав живот Скопје.

Реактор. 2012. Истражување на опсегот на родово-базираното насилство врз жените и девојките на јавните места во Скопје. Скопје: Реактор – Истражување во акција.

Службен весник на Република Македонија. 196/14. Програма за заштита на населението од ХИВ/СИДА во Република Македонија за 2015 година. Во: Службен весник на Република Македонија бр. 196, година LXX, 26 декември 2014 година, стр. 90-94. Скопје: Службен весник на Република Македонија, 2014.

Службен весник на Република Македонија, бр. 144/14. Закон за изменување на Законот за јавно здравје. Во: Службен весник на Република Македонија, бр. 144, година LXX, 30 септември 2014 година, стр. 65. Скопје: Службен весник на Република Македонија, 2014.

Службен весник на Република Македонија, бр. 136/11. Закон за дополнување на Законот за јавното здравје. Во: Службен весник на Република Македонија, бр. 136, година LXVII, 3 октомври 2011 година, стр. 62-65. Скопје: Службен весник на Република Македонија, 2011.

Службен весник на Република Македонија. 22/10. Закон за јавно здравје. Во: Службен весник на Република Македонија, бр. 22, година LXVI, 15 февруари 2010 година, стр. 2-16. Скопје: Службен весник на Република Македонија, 2010.

Службен весник на Република Македонија. 66/07. Закон за прекршоците против јавниот ред и мир. Во: Службен весник на Република Македонија бр. 66, година LXIII, 31 мај 2007 година, стр. 6-12. Скопје: Службен весник на Република Македонија.

Х.Е.Р.А. 2015. Х.Е.Р.А. – Асоцијација за здравствена едукација и истражување работи, официјална интернет-страница. Скопје: Х.Е.Р.А. – Асоцијација за здравствена едукација и истражување. <http://hera.org.mk/> (Посетено: 19.11.2015 година).

Х.Е.Р.А и Заедно посилни. 2014. Истражување на потребите на луѓето што живеат со ХИВ во Македонија 2014. Информативна карта за донесувачи на одлуки и активисти. Скопје: Х.Е.Р.А. – Асоцијација за здравствена едукација и истражување и Здружение за поддршка на луѓето што живеат со ХИВ „Заедно посилни“. http://hera.org.mk/wp-content/uploads/2015/02/Istrazuvanje_HIV-2014.pdf (Посетено: 5.2.2016 година).

ХОПС. 2015. Здружение „ХОПС – Опции за здрав живот Скопје“, официјална интернет-страница. Скопје: ХОПС. <http://www.hops.org.mk/> (Посетено: 19.11.2015 година).

ЦЈЗ. 2015. Јавна здравствена установа „Центар за јавно здравје“, официјална интернет-страница. Скопје: ЈЗУ „Центар за јавно здравје“. <http://www.cph.mk/> (Посетено: 19.11.2015 година).

ЦПКА – Малинска. 2013. Здравјето како квалитет на животот: Социјални нееднаквости меѓу младите во Република Македонија. Студија за однесувањата поврзани со здравје Сто кај децата на училишна возраст (ХБСЦ). Скопје: Центар за психосоцијална и кризна акција – Малинска. [http://www.hbsc.org/membership/countries/national%20PDFs/HBSC%20Macedonia%20National%20Report%20\(2013\).pdf](http://www.hbsc.org/membership/countries/national%20PDFs/HBSC%20Macedonia%20National%20Report%20(2013).pdf) (Посетено: 5.2.2016 година).

Библиографија на латинични изданија

SWAN. 2009. Arrest the violence-Human rights abuses against sex workers in Central and Eastern Europe and Central Asia. A Community-Based Research Project of the Sex Workers' Rights Advocacy Network in Central and Eastern Europe and Central Asia. Budapest: Sex Workers' Rights Advocacy Network

http://swannet.org/files/swannet/File/Documents/Arrest_the_Violence_SWAN_Report_Nov2009_eng.pdf (Посетено: 5.2.2016 година).

WHO. 2016. Management of substance abuse. Psychoactive substances. Geneva: World Health Organization, 2016. http://www.who.int/substance_abuse/terminology/psychoactive_substances/en/ (Посетено: 5.2.2016 година).

WHO. 2015. HIV/AIDS: Fact Sheet N° 360. Geneva: World Health Organization, 2015. <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs360/en/> (Посетено: 19.11.2015 година).

XOPC
ОПЦИИ ЗА ЗДРАВ ЖИВОТ СКОПЈЕ

**СО
КЛУЧНИ
ОДЛУКИ
ДО ЗДРАВА
ЗАЕДНИЦА**

Клучна е и твојата одлука

